

GAZÂLÎNİN AHLÂK VE İKTİSAT GÖRÜŞÜ

Doç. Dr. Ahmet COŞKUN*

İmam-Gazâlî çok yönlü bir İslâm âlimidir. XI. asırda yaşamış, İslâmî ilimlerin her dalında eserler vermekle üstün ve yaygın bir şöhrete ulaşmıştır. Biz, bu yazımızda onun ahlâk ve iktisat alanındaki yerini belirtmek istiyoruz.

A. AHLÂK

Eski çağ felsefesinden devam eden bir gelenekle müellifler ahlâk ve iktisadî sahada müstakil eserler vermekten çok, felsefî ve metafizik mevzular arasında yeri geldikçe bu konulara temas etmişlerdir. İslâm felsefecilerine etkileriyle bilinen Eflâtun ve Aristo'nun felsefe sistemleri incelendiği zaman bu durum açıkça görülür. Bu sebeple son asra kadar ahlâkçı ve iktisatçı sıfatıyla anılan müelliflere rastlanmaz. Ahlâkla ilgili eser yazmış olanlar da bunu ikinci bir saha olarak kullanmışlardır (1).

İslâm'da ahlâk ve iktisat imâna bağlı konulardır. «İslâm Ahlâkı», «İslâm İktisadı» diye müstakil konuların işlenmesi eğitim bakımından faydalı ve gerekli olsa da, bu konular İslâm düşüncesinin birer parçasıdır. İtikadî ve amelî konular arasında uygulamayla ilgili olarak ahlâk ve iktisadın yeri olabilir. Bu yüzden güzel bir benzetme de yapılmıştır. İmân, bir ağacın köklerini, bütün mükellefiyetler ağacın gövdesini, ahlâk ise bu ağacın meyvelerini düşündürmektedir. Gazâlî, eserlerinde İslâmî işte bu bütünlüğü içinde incelemeye çalışmıştır. Biz, bugün İslâmî ilimlerin her dalının en zengin malzemelerini onun eserlerinin muhtelif yerlerine serpiştirilmiş olarak bulmaktayız. Sevindirici bir gelişme olarak son yıllarda onun eserlerini araştıran bir çok doktora

(*) Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

1. İslâm Ansiklopedisi, 1, 159.

tezi yapıldı. Bunlardan ikisi de konumuzla alâkalıdır. Birisi, Mustafa Çağırıcı'nın «Gazâlîye Göre İslâm Ahlâkı», diğeri Sabri Orman'ın «Gazâlî'nin İktisat Felsefesi»dir (2). Bu her iki değerli araştırma da Gazâlî'nin 8-9 asır önce yazdıklarının çağımız ahlâk ve iktisadına ne büyük katkıları olabileceğini göstermektedir.

Gazâlî, te'lifçi bir müelliftir. Eserlerinde muhtelif metodlarda yapılan çalışmaları başarı ile bir araya getirmiş, kısaca bir bal arısı gibi her çiçekten kendisine yararını almasını bilmiştir. Gazâlî'den önce İslâm âleminde şu üç metodla ahlâkî eser yazılmıştır.

a) Felsefî Ahlâk : Farabî ve İbni Sina'nın Aristo'nun Nikomahos adlı kitabına dayanan çalışmaları, b) Tasavvufî Ahlâk : Haris Muhasibî'nin (ö. 243/857): Er-Riâye ve Ebû Tâlip Mekki (ö. 397/1006)'nin Kûtül-Kulûbu gibi eserleri bu metodla yazılmıştır, c) Mâverdi (ö. 450/1058)'nin Edebü'd -dünya ve'd-dîn, İbn Hazm (ö. 456/1064)'in Müdâvâtü'n nûfûs'u gibi tamamıyla kitab ve sünnete dayanan, İslâm adabını tesbit eden ilmihal tarzında eserlerdir. İşte Gazâlî bu metodların hepsinden faydalanarak müceddit bir âlini vasfiyle yepyeni bir sistem ortaya koydu (3). Gazâlî, şüphesiz yukarıda işaret edilen eserlerin her birinden bir yönde faydalanmıştır. Nitekim müsteşrik Wenseinck, Gazâlî'nin ahlâk ve iktisat konularına ağırlık verdiği İhya Ulumi'ddîn adlı eserinin, tasavvufî bir eser olan Kutü'l-Kulûb'un tasnif ve tertibinde yazıldığına söylemektedir (4).

Gazâlî'yi, züht ve takvayı telkin etmesi ve yaşaması bakımından haksız olarak kilise babalarından esinlenmiş gösterenler varsa da bu yanlıştır (5). Belli ki bu iddianın sahipleri ruhbanlıkla Kur'an ve sünnetin telkin ettiği züht ve takvayı karıştırmaktadırlar.

Biz Gazâlî'nin konumuzla ilgili görüşlerini eski bir geleneğe uyararak nazari ve amelî ahlâk tasnifi içinde vermek istiyoruz.

2. Mustafa Çağırıcı, Gazâlî'ye Göre İslâm Ahlâkı, İstanbul, 1982, Sabri Orman, Gazâlî'nin İktisat Felsefesi, İstanbul 1984.
3. Geniş bilgi için Bkz. M. Çağırıcı, a.g.e 67-68.
4. M. Çağırıcı, a.g.e., 24.
5. Bkz. İslâm Ansiklopedisi, 1, 160.

1. Nazarî Ahlâk

Mantık, doğru düşünmenin kaidelerini tesbit ettiği gibi, ahlâk da doğru hareket etmenin kaidelerini koyar. Bir hareketin ahlâkî hareket sayılabilmesi için hangi şartların bulunması gerektiğini bu bölüm belirler. Ahlâkın değişip değişmeyeceği gibi konular da bu bahiste incelenir. Kısaca bu bölümde ahlâkın felsefesi yapılmaktadır. Dolayısıyla buna felsefî ahlâk denmiştir.

Şüphesiz Gazâlî'nin ahlâkı, islâm ahlâkıdır. İslâm ahlâkının esasları Kur'an-ı Kerim'de ve Peygamberimizin sünnetinde ortaya konmuş, Peygamberimiz ve sahabe tarafından yaşanmış bir ahlâktır. Müslümanlar, ancak doğuda İran, batıda Bizans'la karşılaştıktan sonra felsefî ahlâk düşüncesiyle temasa gelmiş oldular. Artık bundan sonra vahye dayanan ahlâka nazârî ve felsefî ahlâk da girmiş oldu.

Nazarî, ahlâk konuları, önceleri kelâm ve fıkhıta işlenmiştir. Hayır, şer, hüsün, kubuh, kader, irade, mükellefiyet ve mes'uliyetin kaynağı gibi meseleler, hep nazârî ahlâkın da konularıdır. Bu bahisler, fıkıh, kelâm ve tasavvufun kaynaşmış bir şekilde işlendiği Gazâlî'nin eserlerinde incelenmiştir. Fakat bu meseleler pratik hayata yeni bir şey getirmemiştir. Bunlar, ahlâkı yaşayışı yükseltmediği gibi, bir takım tartışmalara kapı açmış, fakat hiç şüphesiz bu arada fikir hayatının gelişmesine de katkıda bulunmuştur.

Biz, nazârî ahlâk meselelerine bu şekilde dikkat çektikten sonra, amelî ahlâk üzerinde biraz durmak istiyoruz.

2. Amelî Ahlâk

Ahlâkın konusu insandır. Hayvanların ahlâkı yoktur. Ahlâk, insanı bütün varlıkların en mükemmeli haline getirmeyi hedefler. Ahlâk, insanın öz yapısının ve kendisinin ilmidir. Gazâlî ahlâkı şöyle tarif etmiştir: «Ahlâk, nefiste yerleşen bir melekedir ki, fiil ve davranışlar fikrî bir zorlamaya ihtiyaç olmadan bu meleke sayesinde kolayca ortaya çıkar» (6). Gazâlî, diğer yandan ahlâk ilmini bir ruh sağlığı ilmi olarak görmüştür. Tıp, beden sağlığı ilmi olduğu gibi, ahlâk da ruh sağlığı ilmidir. Buna göre tıpkı beden sağlığını korumak gibi, ruh sağlığını korumak da bir görev-

6. Gazâlî, İhyâu Ulûmi'ddin, İstanbul, 1321, 3, 49, 53.

dir. Hattâ, bu daha da önemli bir görevdir. Çünkü bedeni hastalıklar ölümle sona erer. Ruhun, yâni kalbin hastalığı ise ölümden sonra da devam eder (7).

Gazâlî, önce insanın ahlâkî hayatı kabule müsait olup olmadığını inceler. Ona göre insan yaratılıştaki imân ve ahlâkî kabule müsait bir haldedir. Allah, insana bu fıtratı ihsan buyurmuştur. Her doğan çocuk bu fıtratla gelir. Fakat nasıl ki beden ilkin tam ve kuvvetli olarak yaratılmış olmayıp zamanla beslenme ve gelişmek sûretiyle güçlenir ve olgunlaşır, ruh da noksan, fakat mükemmelleşmeye uygun bir şekilde yaratılır. Zamanla ilim ve ahlâk eğitimiyle gelişir (8). Hristiyanlıktaki günahkâr doğma anlayışı İslâma yabancıdır (9). Gazâlî'ye göre aslında eğitim, dışardan insana yeni bir şey vermiş olmaz. Sadece yer altındaki saklı suların ortaya çıkarılması kabilinden gizli kabiliyetlerin meydana çıkmasını sağlar (10).

Gazâlî, ahlâkî olgunlaşmayı kazanmak için riyâzet ve mücahadeyi tavsiye etmektedir. Ancak bu yolla insan faziletleri elde eder ve reziletlerden kurtulur (11). Faziletler, insanları başkalarından üstünlükler, reziletler ise, terki gereken kötü davranışlardır (12). Ona göre kişi ahlâkını düzeltmek ve bozulmasını önlemek vazifesindedir. Faziletler şu üç yolla elde edilir. Yaratılış, alışkanlık ve öğretim (13).

Gazâlî, dört ana fazilet tesbit etmiş, bunları dinin üzerine kurulduğu temel direkler olarak görmüştür (14). Bunlar hikmet, şecaat, iffet, adâlettir. Hikmet ilimle, iffet takva ile, şecaat nefis mücahadesiyle, adâlet ise insafla ayakta durabilir ve olgunlaşır (15).

Gazâlî, bu faziletleri «Sırat-ı Mustakim» yâni, doğru yolun ahlâk alanındaki ifâdeleri olarak belirtmektedir. O, bununla ilgi-

7. Gazâlî, İhyâ, 3, 53, 56.

8. İhyâ, 3, 56.

9. Sadık Kılıç, Kur'an'da Günah Kavramı, Konya 1984, 287 vd.

10. Bkz. Hasan Mahmut Çamdibi, İst. 1983, Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî, 202 vd.

11. İhyâ, 3,279, 287.

12. Gazâlî, Mizânü'l Amel, Mısır 1964, 258.

13. Mizân, 258.

14. Mizân, 264.

15. Mizân, 294.

li olarak şöyle bir hikâye anlatıyor: İslâm büyüklerinden biri rüyasında Peygamberimizi görür. Ya Resûlullah «Hûd sûresi beni kocattı» buyuruyorsun. Bu sûrenin nesi seni kocattı? Efendimiz, «Emrolunduğun gibi dosdoğru ol» âyeti (Hûd, 112), cevabını verir (16). Gazâlî, bu hikâyenin devamında Fâtihâ sûresini namazda her gün defalarca okumamızın da bu sûredeki Sırat-ı Mustakim telkinini benimsememiz gibi bir sebeple izâh ediyor (17).

Aşırılıklardan uzak orta yol, islâmın şîârıdır. «Sırat-ı Müstakim» de orta yol demektir. Gazâlî yukarda bahsi geçen temel faziletleri iki aşırılığın ortası olarak kabul eder. Ona göre insan tabiatında fazilet ve rezilete temel olan üç kuvvet vardır. Bunlar ilim, gadap (öfke) ve şehvet (arzu) güçleridir. İnsanı yükselten de, alçaltan da bu güçlerdir. İlmün fazileti hikmet, gadabın fazileti şecaat (yiğitlik), şehvetin fazileti ise iffettir (18).

Bu faziletlerin ifrat ve tefritleri hoş karşılanmamış ve birer rezilet sayılmıştır. Bu manâda hikmetin ifratı «cerbeze» yâni, bir takım mantık oyunları ile insanı yanıltmak, tefriti ise ahmaklıktır. Gadab kuvvetinin ifratı tehevür, yâni saldırganlıktır ki, bir insanın kendisini düşüncesizce bir takım tehlikelere atmasıdır. Tefriti ise cebanet (korkaklık)'tır. İffetin ifratı, nefsi ve şehvi isteklere düşkünlük (şereh), tefriti ise hamud, yâni aşırı isteksizlik, mâkul ve meşru yoldan arzuları tatminden kaçınmaktır (19). Görüldüğü gibi bu yolla Gazâlî ahlâkta itidalî esas almaktadır (20).

Gazâlî ahlâkda itidale iki yoldan ulaşılabileceği görüşündedir :

a. İnsan yaratılıştan bu hale sahip olabilir. Peygamberlerin herhangi bir eğitimden geçmeden Allah'ın lutfu ile örnek ahlâkı yaşadıkları gibi, bazı insanlar da herhangi bir eğitimden geçmeden ahlâklı olabilir.

b. İrâdî bir çaba sarfiyle. Bu da şehvet ve gadap güçlerinin ifrat ve tefritlerinin ortası olan itidal çizgisini bulmak için göste-

16. Mizân, 268.

17. Mizân, 268.

18. Mizân, 265 vd.

19. Mizân, 269 vd.

20. İhyâ, 3, 50.

riilecek gayretle mümkün olabilir. Yukarda sırat-ı müstakim diye işaret olunan bu nokta kıldan ince, kılıçtan keskindir. Bu noktada yürümek ancak güçlü bir iradeyle kazanılır (21).

Aslında her fazilet, ifrat ve tefritiyle üç ayrı huyu ifade etmektedir. Gazâlî'ye göre bir insanda bu üç huydan hangisi bulunursa fiil ve hareketleri ona uygun olarak ortaya çıkar. Meselâ şecaatı ele alalım. Bu huya sahip olan kimse, gerektiğinde ve gerektiği gibi atılır. Yersiz bir cür'etkârlık sakınır. İşte güzel ve takdir edilen ahlâk budur (22).

Gazâlî, hikmet, şecaat ve iffet faziletlerini elde etmenin sonucu olarak kazanılan dördüncü bir faziletten daha bahseder ki, o da adâlettir. Adâlet, bu üç faziletin ahenginden doğan bir fazilettir. Adâlet için diğer üç fazilette gördüğümüz ifrat ve tefrit sözü konusu değildir. Onun sadece zıddı vardır ki, bu zulüm, rezilettir (23). Gazâlî'ye göre adâlet; ahlâk, hukuk ve devlet idâresiyle ilgili siyâsî konularda ahengin muhafazasıdır (24).

Gazâlî, ana faziletlerin tesbiti ve bunların ifrat, tefriti konusunda metod bakımından Aristo ve Eflâtun'un etkisinde kalmış olabilir. Çünkü Aristo da bazı faziletleri genişlemesine işlemiş ve bunların ifrat ve tefritlerinden bahsetmiştir. Ona göre cesaret veya şecaat delice atılganlık ile korkaklığın; cömertlik, müsriflik ile cimriliğin, dengeli oluş, deli gibi kızıp köpürme ile vurdum duymazlığın ortası ve faziletidir (25).

Eflâtun'daki benzeri tarife göre de, insan ruhunda üç ayrı bölüm bulunmaktadır. Bunun gibi devlet de üç ayrı bölümden kurulmuştur. Devletin olgunluğunu ona ruhtaki bu üç erdem kazandırmaktadır. Bu faziletler, hikmet, cesaret iffettir (26).

Gazâlî'nin metod yönünden bu tasniflerden faydalanmış olabileceği kabul edilse de, aslında o bu konulardaki nasslara dayanmıştır. Çünkü bu faziletlerin her birine dair âyet ve hadisler

21. İhyâ, 3, 10-11; Mizân, 268-269.

22. Mizân, 266-267.

23. İhyâ, 3, 47.

24. Mizân, 282.

25. Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, İstanbul 1980, 88.

26. Macit Gökberk, a.g.e., 66.

vardır (27). Şu var ki Gazâlî'nin temel görüşleri arasında filozofların makul fikirlerinin aslında hak dinlerden sızma prensipler olduğu kabul edilmiştir. Filozoflar bunları ele almış, açıklamış olsalar bile aslında bu fikirler Gazâlî'ye göre dinin getirdiği temel prensiplerdir (28).

Gazâlî, ayrıca bu temel faziletlere bağlı ve bunların içine aldığı bir takım faziletlerden daha bahsetmiştir ki, bunların belli başlıları şunlardır: Hikmet faziletinin içine aldığı tâlî faziletler; tedbirli olma, doğru düşünme, sağlam görüş, zanda doğru ve hayırlı olana isâbet (29). Hikmetin tefritine bağlı reziletler ise, bönlük, acemilik, budalalık ve deliliktir (30).

Şeceatın içine aldığı sıfatlar, lutufkârlık, yardıma koşma, sebatkârlık, kadirbilirlik, vakur olmak. Şeceatın ifrat tefritleri arasında yer alan reziletler ise, dönük veya korkaklık, kibir, zillettir (31).

İffet faziletinin içine aldığı sıfatlar, haya, şehvî arzulara karşı iradeli hareket, kanaatkârlık, giyimde zerafet, diline ve vâdine sadık olmak, iyi amellerle nefsi süslemek, çirkin lezzetlerden kendisini koruyup, hevâ ve hevese karşı mukavemet göstermektir (32).

İffetin tefritleri ise, oburluk, karşı cinse hiç ilgi duymamak, cimrilik, aşırı şaka, yaltaklık, namus ve şerefi yerlere serme, dostluğa muhalif hareketlerde bulunmak, yardım edilecek yerde zorluk çıkarma, başkalarının başına gelen belâ ve müsibetlere sevinmektedir (33).

Gazâlî bu temel faziletlerin başında sabır, tevazu, dürüstlük, diğergamlık ve az yemek gibi bazı ahlâk esaslarına ihyânın muhtelif bölümlerinde geniş yer verir. Gazâlî'nin bunlarla ilgili de orijinal görüşleri mevcuttur. Meselâ o, sabrı bedenî sabır ve psikolojik sabır olarak ikiye ayırır. Bedenin yakalandığı elemelere ve ibâ-

27. Bkz. Bakara, 269, Ali İmran, 134, Araf, 31, İsrâ, 29, Furkan, 67, aMide, 87 Nahl, 90, Feth, 29; İhyâ, 3, 52-53.

28. Bkz. Ahmet Subhi Fırat, el-Munkızu Mine'ddalâl, İstanbul, 1978, 56.

29. Mizân, 274 vd.

30. Mizân, 275.

31. Mizân, 275.

32. Mizân, 280.

33. Mizân, 3 vd.

det külfetlerine dayanmayı bedenî sabır, tabiatımızın ihtiras ve isteklerine karşı koyma dayanıklılığına ise psikolojik sabır, der. O, bu ikinci şık sabra daha fazla önem verir. Çünkü bu, aklın duyulara hâkim olmasını ifâde etmektedir (34).

Gazâlî tevazu için de itidal prensibini esas alır. Ona göre tevazuun ifratı kibir, tefriti ise zillet, yâni aşağılıktır. Arzu edilen fazîlet hali ise alçalmadan alçak gönüllü olmaktır (35).

Dürüstlük, doğruluk, sadakat, peygamberlerin üstün vasıflarındandır. Gazâlî'ye göre bu vasıf altı ayrı şekilde ortaya çıkmaktadır. Bunlar, sözde dürüstlük, irade ve niyette dürüstlük, karar dürüstlüğü, kararında durma dürüstlüğü, amelde dürüstlük, mânevî makamlarda dürüstlüktür (36).

Cömertliğin en üstün derecesine diğergamlık deniliyor. «İsâr» dediğimiz bu haslet bir kimsenin kendisi ihtiyaç içindeyken başkalarını kendine tercih etmesi anlamına gelmektedir. Bu özelliğe sahip olanlar Kur'an-ı Kerim'de övülmüşlerdir (37). Diğer faziletlerde olduğu gibi diğergamlığın da ifrat ve tefriti vardır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de «Elini boynuna bağlanmış bırakma; onu büsbütün de açma» (38), buyurulmuştur.

Az yemeye gelince, Gazâlî bu konuya dair tavsiyelerini tasavvuf erbabına özel şekilde vermekle birlikte, meselâye ahlâk açısından da bakmış, yeme ve içmede aşırıktan kaçınmayı tavsiye etmiştir. Onun bu konudaki tavsiyeleri oburluğa alışmış, ölçsüzlüğe düşmüş kimselere bugünkü mânâda bir «rejim» tedbiri tarzında görünür. Çünkü o, gerekli olan itidâle ulaştıktan sonra artık açlık elemine ihtiyaç kalmayacağını da belirtiyor (39).

Gazâlî, ana faziletlerin ifrat ve tefritlerinden bahsederken, reziletlere temas etmiştir. Fakat bunların dışında daha pek çok reziletlere de başta «ihyâ» olmak üzere, eserlerinde yer vermektedir. Biz bunlardan önemli bulduğumuz bir kaçına daha, burada yer vermek istiyoruz. Bunlar haset, kibir, riyâ, mevki ihtirası ve mal hırsıdır. Ayrıca sözlü reziletler arasında, cedel ve yersiz iti-

34. Mizân, 324.

35. İhyâ, 3, 317.

36. İhyâ, 4, 334-335.

37. Haşr, 9; 3, 223.

38. İsrâ, 29.

39. İhyâ, 3, 83, 40.

raz, sözlü husûmet, sövme, lânetleme, küfür isnâdı, şaka, alay, yalan söz, yalan vaad, gıybet ,suizan, nemime, yâni söz taşıma, ikiyüzlülük, meddahlıktır. Bütün bunlar, kötü huylar ve ahlâkî reziletler olarak Gazâlî tarafından uzun uzadıya incelenmiştir. Ancak biz bunlara işaretle yetinerek haset, kibir ve riyâ üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

Haset, başkasının elindeki nimete rıza göstermemek, onun elinden alınmasını istemektir. Gazâlî'ye göre hasedin psikolojik ve sosyal sebepleri vardır ve şunlardır: Düşmanlık, hor görülme, kibir, kendini beğenmişlik, menfaat çatışması, mevki ihtirası, kötü kalblilik. Bu sebeplerden biri veya bir kaçını bir insanı hasede yitebilmektedir (40).

Haset duygusunun tedâvisi için yol gösteren Gazâlî, bu duyguyu kalbin en önemli hastalığı olarak kabul eder ve ondan kurtulmanın ilimle mümkün olacağını belirtir. Bu, insanın, başkasına haset etmekle Allah'ın takdirine karşı isyan ettiğinin şuuru içinde bulunması şeklinde olur. İnsan bu yoldaki zihni faaliyetinin yanında, amelî olarak dâ haset edilene karşı nefsin haset eyleminin aksine davranmak, kendini onu sevmeye, övmeye, ona alçak gönüllü davranıp yardım etmeye, hattâ gerektiğinde özür dilemeye zorlamaktır.

Şüphesiz bu islâh yolu nefse çok ağır gelecek bir methodtur. Nitekim Gâzali de bunu kabul ederek şöyle diyor: «İlacın acılığına katlanmayan şifayı tadamaz» (41). Öte yandan Gâzali hased duygusundan sıyrılmanın, bütün insanlara sevgiyle kucak açmanın kolay olmadığına da işaret etmekte ve önemli olanın insanın kalbinde hased duygusu olsa bile aklının ve dininin emrettiği doğrultuda hareketle, fiilî olarak bu duygunun tesirinde kalmamak olduğunu ifade etmektedir (42).

Kibir, bir kimsenin kendisini bir başkasından daha üstün görmesidir (43). Gazâlî'ye göre kendini beğenmişlikten ayrı bir durumdur. İnsan yalnız başına da beğenmişlik duygusuna kapılabilir. Fakat kibirlenmek için ayrıca bir çevrenin bulunması gerekir. Diğer yandan, bir insan kendisini büyük görmekle bir-

40. İhyâ, 3, 83.

41. İhyâ, 3, 170-173.

42. İhyâ, 3, 173-174.

43. İhyâ, 3, 302.

likte başkalarını kendisine denk görüyor veya onları kendisinden üstün tutuyorsa veya başkalarını küçük görmekle beraber kendisini onlardan daha küçük, yahut onlara denk görüyorsa, gene kibirlenmiş sayılmaz. Gazâlî kibirli sayılmayı bu ölçülerle sınırladıktan sonra ondan kurtulma yollarını da şöyle belirtiyor.

- a. Doğrudan doğruya kibir duygusundan korunma gayreti,
- b. Kibir duygusundan meydana gelen âmillerin tesirinden kurtulmak.

Gazâlî'nin kibire sebep olarak gördüğü hususlar, asalet iddiası, güzellikler, güçlü kuvvetli olma, zenginlik, makam ve mevki, ilim ve ibâdet çokluğudur. O, kibirden kurtulmak için biri ilmi, diğeri amelî olmak üzere iki yol göstermektedir: İnsan önce Allah'ın kudret ve azâmetini düşünür, kendisinin âcizliğini, sahip olduğu nimetlerde kendisinin bir payı olmadığını anlar (44). Peygamberimiz, diğer peygamberler ve salih kulların örnek ahlâkını yaşamaya başlar. Onlar kibirden kaçınmış, alçak gönüllü bir yaşayışı kendilerine gâye edinmişlerdi (45). Gazâlî'nin kibirden kurtulmak için amelî tavsiyesi ise zaman zaman arkadaşlarımız, akramızla buluşup, onlara saygı göstermek, bir tartışma sırasında bize karşı görüşü olan kimse haklı çıkarsa kabule, muhatabımızı tebrike kendimizi alıstırmak, dostların işlerine yardımcı olmak fakir fukaranın davetine icabet etmek, giyim kuşamda gösterişten kaçınmak, sadeliği tercih etmek, sonuç olarak nefsimize zor geleni yapmak sûretiyle alçak gönüllü olma fazîletine erişmektir.

Riyâ; Gazâlî'ye göre riyâ, Allah'a karşı vazifelerini yapma esnasında insanların sempatisini kazanmayı gâye edinmektir (46). Riyâ çok çeşitli renklerde görülebilir. Fakat hepsinin ortak tarafı dindarlık görüntüsü ile insanların yanında itibar ve şöretli olma arzusu içinde bulunmaktır. Riyânın sebebi, övülme arzusu, yerilme endişesi ve başkalarının elindeki nimetlere göz dikmek (tamakârlık)'tir (47).

Gazâlî her konuda olduğu gibi riyâdan kurtulmak için de ilim ve amelden başka çare olmadığını bildirmiştir. İnsan, riyânın amelî yok ettiğini, insanlar tarafından övülmektense, Allah'ın ri-

44. İhyâ, 3, 304.

45. İhyâ, 3, 305.

46. İhyâ, 3, 359.

47. İhyâ, 3, 260.

zası ve övgüsüne erişmek gerektiğini, başkalarının elindekine tama etmenin zillet olduğunu, Allah dilemeyince kimsenin kimseye bir şey veremeyeceğini bildiği zaman, riyâdan kurtulmak için ilk adımı atmış olur. Sonra amelî tedbir olarak da ibâdetleri gizli yapmaya çalışmalıdır. Gerçi ruhları gösteriş yapmaya alışmış kimse-leri buna itmek kolay değildir. Ciddî bir mücâdele ve azim ister. Şüphesiz halis bir niyet ve Allah'ın tevfiği her zorluğu kolaylaştırır (48).

B. İKTİSAT

Şüphesiz Gazâlî, günümüzdeki anlamıyla bir iktisatçı değildir. Eserlerinde de bugünkü iktisat kitaplarının sistematığını ara-mak doğru olmaz. Fakat şu da inkâr edilemez bir husustur ki, Ga-zâlî, iktisadî konular üzerinde düşünmüş ve yazmıştır. Din; men-suplarına bir bakış açısı bir zihniyet kazandırır. Tabiatı, tabiat olaylarını ve ihtiyaçları belli bir açıdan değerlendirir. Gazâlî de bir müceddit alim olarak, bir müslümanın çeşitli konulara nasıl bakması, bunları nasıl değerlendirmesi gerektiğini anlatmıştır. Bu meyanda tabiatiyle müslümanlara iktisadî konularda müslü-manca düşünmeyi telkine çalışmıştır. Günümüzde de iktisadî kal-kınma ve âdil bir gelir-dağılımını gerçekleştirmede en önemli un-surun insan olduğu kabul edilmektedir. Gazâlî iktisadî konular-daki telkinlerinde bir taraftan toplumun iktisadî yapısına olumlu etkide bulunması beklenen insana yol göstermekte, diğer taraf-tan dünya ve dünyalığın kişinin hayatındaki yerini belirtmekte-dir. Sabri Orman'ın dediği gibi, «Gazâlî'nin gözünde iktisad, ge-rek teorik, gerek pratik açıdan kendisi için ilgilenilecek bir saha değildir. İktisad, daha yüksek bir amacın aracı olarak ilgilenmeye değer. Gazâlî de dinî ahlâkî hayatla iktisadî hayatın karşılıklı iliş-kilerinin ele alınışında anahtar rolünü insan teşkil eder. Çünkü her iki hayatın da süjesi insandır. Fakat o, problemi, daha çok di-nî ahlâkî hayat açısından düşünmüştür. Bu, asıl ilgi alanının din ve ahlâk alanı oluşunun tabii bir sonucudur. Gazâlî'nin ana en-dişesi, insanların iyi bir dinî, ahlâkî hayata nasıl kavuşabilecek-lerinin araştırılmasıdır. Diğer her şey, bu temel gâye ile olan ilgi-leri derecesinde onu ilgilendirir. İktisadî hayat ve meseleleri de böylece dinî hayatla olan ilgilerinin derecelerine göre ele alınmış-lardır (49). Sonuç olarak Gazâlî, dinî hayatı iktisadî hayat açı-

48. İhyâ, 3, 282.

49. Bkz. Sabri Orman, a.g.e., 70.

sından değil, iktisâdî hayatı dinî hayat açısından ele almış ve değerlendirmiştir.

Zaten daha önce belirtildiği gibi dinimizde iktisadî konuları imân, ahlâk ve ibâdet esaslarından kopuk ve müstakil olarak düşünmek mümkün değildir. Bir kere ahlâkın temeli dindir. Dolayısıyla insanlığın ahlâkî noktada nizama girmesi dine bağlıdır. Dinin tesiri zayıflayınca ahlâk kuralları işlemez olur. Ahlâk kuralları zayıflayınca da iktisâdî ahlâk bozulur, Çünkü ahlâk bozulunca insanlar vicdanlarından çok, midelerinin sesini dinlerler. Öte yandan, ahlâk ve sosyal hayat ekonomiye bağlıdır. Ahlâk ve ekonomik hayat arasındaki ilgiyi belirlerken işaret edilecek bir husus da sahip olunan inanç ve ahlâkî değerler kişinin vurgunculığa kaymasını engellerler. İşte Gazâlî bu açılardan eserlerinde iktisada yer vermektedir.

Gazâlî'nin iktisâdî konulara dâir görüşlerini şu üç bölümde toplamak mümkündür :

- a. Mal ve dünyevî imkânların değeri
- b. İnsan-ihtiyaç münasebeti
- c. İktisâdî ahlâk ve adâp

a. Gazâlî, servete insanın itibarını koruyan beden ve ruh sağlığını muhafaza eden bir unsur olarak bakar. Ona göre ferдин bedenî varlığını koruyup geliştirmesi için şu dört imkâna sahip olması gerekir. Bunlar, sıhhat, kuvvet, güzellik ve uzun ömürdür. Birbirini tamamlayan bu bedenî imkânlar sâyesinde insan kendi varlığını değerlendiren ve manâlandırılan ilim ve âmel yolunda olur ve hayra yönelir. Servet ise bu imkânların devamı için gereklidir. Servetin itibarı koruması şu iki şekilde olmaktadır: Hediye, ziyafet ve ikrâm insana toplum içinde itibar kazandırır. Bunlar sadaka sayılmasa bile ona cömertlik itibarı kazandırır. Diğer taraftan servet sahibi, itibarını şâirlerin hicivlerinden ve ayak takımı kimselerin zararından korur. Gazâlî'ye göre hayra vasıta olan şeylerde nisbî bir hayır vardır (50).

Gazâlî'ye göre servet mutlak iyi veya kötü değildir. İyiliğe de kötülüğe de vasıta olabilir. Çünkü insan ya doğrudan veya ibâdet yoluyla serveti kendisi için harcar. Veya aşağıdaki maksatlar için başkasına harcar. Tek başına yapamayacağı işler için işçi tutar

50. İhyâ, 3, 206.

ve kendisi ibâdet için zaman kazanır. Ayrıca, onu amme hizmeti için harcaması da mümkündür (51).

Malın ihtimal dahilindeki zararları ise, servet insanı isyana sevkedebilir. Malî imkânları yüksek olanlar, mütevâzi hayata alışamazlar. Servetin meşgûl etmesiyle ibâdetlerden uzaklaşabilirler (52). Bu yüzden Gazâlî servetle zehir arasında bir benzerlik kurmakta, zehiri yerinde ve ölçülü olarak kullanan doktor elinde ilaç, kullanmasını bilmeyenin elinde dünya-âhîret hayatını yok eden bir felaket olarak görmektedir (53). O bu bakımdan servetin hem kurtuluşu sağlayan faydaları, hem de zararlarına dikkat çeker (54). Ona göre servet mutlak manâda hayır değildir. Fakat hayra vesile olabilir. Gazâlî, mal hırsının tedavisi konusunda bir takım tedbirleri tavsiye etmiştir. İnsanın dinî ve ahlâkî hayatı için önemli bir tehlike teşkil eden mal hırsının tedavisinde önce sade bir hayat sürmeyi, bu suretle hırs ve israfa düşmemeyi, sonra tevakkül ederek gelecek endişesine kapılmamayı, rızkı meşru yollardan aramayı, kanaatkârca bir yaşayış içinde haysiyet hürriyet ve izzeti nefsi korumanın bu yolla mümkün olabileceğini belirtir. Servet, mutlaka bir üstünlük ölçüsü değildir. Çünkü pek kötü, akılsız kimseler servet sahibi olabildiği halde, bir çok yüksek meziyyet sahibi kanaatkâr insanlar fakir kalabilmektedirler. Servet biriktirmenin faydaları yanında zararları da vardır. Servetin getirdiği sorumluluktan kurtulmak kolay değildir. Ayrıca, malın yağmalanması, mal yüzünden bir takım fitnelere uğranması da mümkündür (55). Neticede hadisi şerifte de buyurulduğu gibi, mal hususunda kendinden aşağıdakine bakılması gereğini, bu suretle insanın ihtiraslardan kurtulup, mutlu olabileceğini belirten Gazâlî, madde ve manâ arasındaki dengeyi korumamız gereğini belirtir (56).

b. İnsan-İhtiyaç Münâsebeti

Gazâlî, yer küre ile onda bulunan bütün maddî varlıkları insan ihtiyaçlarının hedefi olarak görür. Yer yüzü, insanın mesken ve ziraat ihtiyacını sağlamaktadır. Yer yüzündeki varlıklar ise insanlar ile ilişkisi bakımından üç grupta toplanır. Madenler, bitki-

51. İhyâ, 4, 255.

52. İhyâ, 3, 206.

53. İhyâ, 3, 206-207.

54. İhyâ, 3, 204-206.

55. Buhari, Rikak, 30.

56. İhyâ, 3, 211, 213.

ler, insan ve hayvanlar gibi canlılar. Bitkiler insanların beslenme ve tedâvî ihtiyaçlarını karşılarken, madenlerden bir kısmı muhtelif aletler yapmakta, altın ve gümüş gibi bir kısmı da çeşitli faydaları yanında alım-satım vasıtası olarak kullanılırlar.

Hayvanlar, insanların hem beslenme, hem de taşıma ihtiyacını karşılar. İnsan oğlu ihtiyaçlarını gidermede diğer insanlardan da faydalanır. Bunun çeşitli şekilleri vardır. Cinsî ihtiyaçlarını karşılamak, hizmetçi olarak çalıştırmak gibi. İnsanın insandan faydalanmasının bir şekli de ruhlara ve gönüllere hakim olmak şeklinde görülür. Bu da makam ve mevki sahiplerinde düşünülebilir. Çünkü bunlar ulaştıkları mevkiye insanların desteğiyle ulaşmışlardır (57).

Gazâlî, bu yönden insanları meşgûl eden şeyleri iki ana gruba ayırır: Fuzulî olanlar ve mühim olanlar. Ona göre birincilerin herhangi bir sınırı yoktur, sayılmaları da mümkün değildir. Gazâlî'nin bu gruptakilerden zarurî ihtiyaç dışında kalanları kastettiği söylenebilir. Mühim olanlara gelince, o, bunları yeme ve içme gibi zarurî ihtiyaçlar olarak ele alıyor ve bunları altı grupta topluyor. Yiyecek, giyecek ve mesken, zarurî ev eşyası, eş ve bu sayılanların yanısıra ihtiyaç duyulan başka şeylere de vasıta olan mal ile ve makam ile ulaşılır. Ona göre bunların her birinin asgarî, orta ve azamî diye ayrılabilen üç seviyeleri vardır. Bu seviyeler de miktar, cins ve zaman bakımından ayrı ayrı belirlenir. Gazâlî, altı temel ihtiyacı bu kriterlere göre uzun ve ayrıntılı bir şekilde anlatır (58).

Bununla beraber Gazâlî, sadece asgarî ihtiyaçları karşılamaya yetecek kadar çalışmanın kâfi olmadığını, böyle bir durumun yalnız dünyanın değil, dinin de yıkımına yol açacağını ifade ettikten sonra şöyle der: «Aynı zamanda ihtiyaç miktarı ile yetinmekte, hac ve zekât gibi malî ibâdetlerin ve servetle alâkalı bütün ibâdetlerin düşmesi lâzım gelir. Çünkü hiç kimsede ihtiyaçtan fazla bir şey yoktur. Bu ise akl-î selimin kabul edemeyeceği çok çirkin bir durumdur. Bu nizam, yalnız ihtiyaç kadarıyla yetinmekle tamamlanamaz. Din ile dünya diğerine lâzımdır. Birbirinden ayrılmazlar, biri diğerisiz olmaz (59).

57. İhyâ, 3, 195-196.

58. İhyâ, 3, 236-237.

59. İhyâ, 2, 92, 93.

Fakat Gazâlî az önce geçen, servetin zararlarını gözönünde tuttuğu için zühd ve takvadan uzaklaşmamayı da devamlı telkin eder. Buna ölçüler vermekten de geri durmaz. Çalışma, mal toplamaya bir engel yoktur. Fakat fazlasının ihtiyaç sahiplerine veya amme hizmetlerine sarfı lâzımdır. Gazâlî'ye göre azamî zaman seviyelerinin sırası ile bir gün, bir ay ve bir sene olduğunu ve meselâ bir senelik ihtiyaçtan fazla yiyecek şeyleri biriktirmenin Gazâlî'ye göre zühd sınırları dışında kalacağını söylemek mümkündür. O, asgariye yaklaştıkça, zühd derecesinin yükseleceği, azamiye yaklaştıkça azalacağı kanaatini taşır. Belirtmek gerekir ki, onun gözönünde tuttuğu asgarî seviye, biyolojik ihtiyaçlar seviyesinden başka bir şey değildir (60).

Gazâlî, mesken ihtiyacıyla ilgili bir tasnifinde ferdî veya müşterek olarak bir insanın başını sokabileceği yeri asgarî, yemek, yatak odası, banyosu, mutfak, tuvaleti bulunan evi orta; en yüksek derecesi ise, lüks ev diyebileceğimiz, odaları, geniş ve fazla, misafir odalı, bahçeli, havuzlu, her şeyi yerli yerinde geniş bir saray veya villa şeklindeki meskendir. Birincisi zarurî ihtiyacı karşılar, ikincisi kifayet miktarıdır. Üçüncüsü ise dünyaya meydenlerin yeridir. Gazâlî, bir müslümanın böyle bir evde oturmasının mübah olduğunu söylüyor. Fakat bu âlâyîşli yerleri yalnız kendisi için işgâl eder ve içlerinde dünya zevkine dalıp gaflete düşerse işte bunun hoş olmayacağını belirtiyor (61).

Görüldüğü gibi Gazâlî ahlâkta benimsediği orta yolu müminin hayat tarzı olarak yemesi, giymesi ve oturduğu yerde de benimsemesi gereğine işaret etmektedir.

c. İktisâdî Ahlâk ve Adâp

İnsanın dünya ve meşguliyet şeklindeki bedeni alâkası onun bu üç temel hayatî şartlarına bağımlılığının gereğidir. Bunlar besin, mesken ve giyimdir. Bu hayat şartları hayvanlar için hazır bir şekilde yaratılmış olduğu halde, insanlar için büyük ölçüde bir iyileştirme faaliyetinden sonra faydalı hale getirilebilir. Bu durum ise çeşitli faaliyet ve hizmet alanlarının, iş ve sanat alanlarının ortaya çıkması sonucunu doğurur. Şüphesiz, hiç bir insan hayat şartlarının hazırlanmasını sağlayan bir işi tek başına ya-

60. Sabri Orman, a.g.e., 88.

61. Mizân, 378, vd.

pacak imkana sahip olamaz. Zu zarûret, insanları karşılıklı ihtiyaçların temini için farklı meşgûliyet alanlarına yöneltir.

Ayrıca bir arada yaşamak zorunda olan insanlar için siyâsî, hukûkî, askerî vb. problemler de kaçınılmazdır. Bu problemleri çözme çabaları yeni sanat ve meslekler, yeni yeni meşgûliyet alanları meydana getirir (62).

İktisâdî faaliyetlerin insan ve toplumlar üzerindeki etkilerinin ortaya konması 19. asra, Marx'a has bir buluş değildir. Daha önce, Maverdî, Dihlevî, Gazâlî, İbn. Hazm ve İbn Haldun gibi bir kısım islâm âlimlerinin bu konuyu çeşitli biçim ve ağırlıklarda işâret ettikleri eserlerinin incelenmesinden anlaşılmaktadır (63).

Bugün sosyolojinin kurucusu olarak bilinen İbn Haldun'un, iktisâdî konulardaki görüşleri modern iktisadın meselelerini bilen birisi tarafından ortaya atılmış gibidir. Ondan yaklaşık üç asır önce Gazâlî, aynı tarzda önemli iktisâdî konulara işâret etmiştir. Gazâlî'ye göre zenaat ve ticaretle uğraşmak zarûrî bir görevdir. Bu sahanın ilimleriyle meşgul olmaksızın farzî kifayedir. Çünkü bunlar ihmal edilirse geçim olmaz. İnsanlar açlıktan ölür. Dünya nizamı karşılıklı yardımlaşma ve vazife taksimi ile mümkündür. Eğer herkes aynı işi yaparsa diğer işleri yapan kimse olmadığı için hayat felce uğrar.

Ayrıca Gazâlî, «ümmetimin ihtilafı geniş bir rahmettir», hadisinin bir manâsının da, her alanda olduğu gibi, ticaret ve zanaatlarda da insanların iş bölümüne, ihtisaslaşmaya girmeleri sonucu meydana gelecek üretim bolluğu ve refah olduğunu söyler. (64).

Meslek seçimi ve her meslekte eğitilmiş elemanların bulunması gereğine dikkati çeken Gazâlî, aksi halde çalışmadan geçinmek isteyen hırsız veya dolandırıcıların ortalığı saracağını belirtir (65).

62. İhyâ, 3, 195-197.

63. Bkz. İbrahim Erol Kozak, İbn Haldun'a Göre İnsan, Toplum, İktisat, İstanbul, 198, 31-32.

64. İhyâ, 2, 46.

65. İhyâ, 3, 197-98.

Gazâlî'ye göre, din ehli, sanatta da, ticaretle de dürüst olmalı, sağlam ve kusursuz mal çıkarmalı, en azından malın kusurunu müşteriye söylemeli veya bunları yapamıyorsa işini terketmelidir. Bunu yapmazsa ahiretteki azaba hazırlandığını bilmelidir.

Gazâlî iş münasebetlerinde gözetilecek hususlara da yer verir. İş hayatına giren herkesin şu ahlâkî faziletlere uyması gerektiğini söyler :

a. Mesleki Bilgi : Her meslek erbabı, seçtiği mesleğin bilgilerini edinmeye mecburdur. Yoksa sorumlu olur (66).

b. Adâlet : Bunun ölçüsü kendisine yapılmasını istemediği bir muameleyi başkasına yapmamak (67).

c. İhsân : Bu da alıcı ve satıcının birbirine yardımcı olması ve kolaylık göstermesidir (68). Gazâlî bunu her cum'a hutbesinden sonra okuduğumuz Nahl sûresinin 90. âyetindeki emre dayandırır (69).

Sonuç olarak Gazâlî, ahlâkî dinin bir parçası olarak ele almış, eserlerindeki muhtelif başlıklar altında incelemiştir. İktisad ise, Gazâlî'nin ana ilgi alanı olmamakla birlikte, dinî ve ahlâkî konuların gerektirdiği ölçüde Gazâlî'yi ilgilendirmiştir. Biz, onun ahlâk ve iktisat konularındaki görüşlerini «İhyâ» ve «Mizanü'l amel» adlı eserlerinden tesbite çalışırken, zamanımızda yapılan onun eserlerine dayalı bazı araştırmalarından da faydalandık.

Yazımızın sınırlı sayfalarında Gazâlî'nin özellikle bugünün müslümanlarının yaşayışına ışık tutacak ve yön verecek olan orijinal görüşlerini arzetmeye çalıştık. Umarız, bu çalışmamız daha mükemmel araştırmalara zemin hazırlar.

66. İhyâ, 2, 63, 68.

67. İhyâ, 2. 62.

68. İhyâ, 2. 74.

69. Nahl, 90.